

Դավիթ Զուլհալյան, Կարինե Ասատրյան

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ 1991-1994 ԹԹ. ԵՎ ՆՐԱ ԱՐԺԵՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Քանալի բառեր- Չհայտարարված պատերազմ, պատմագրություն, «Օղակ», ազատագրական պատերազմ, արցախյան հիմնախնդիր:

1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի 20-րդ գումարման խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում ընդունեց դիմել Հայկական ԽՍՀ-ի, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի և ԽՍՀՄ գերագույն խորհուրդներին՝ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու մասին:

Ադրբեջանի իշխանությունները բռնեցին արցախահայության արդարացի պահանջը խեղդելու ուղին:

Ադրբեջանական ագրեսիան ծրագրված էր: Այն սկզբնական շրջանում դրսևորվել է համապարփակ շրջափակման, պետական ու անհատական ունեցվածքների բռնագրավման, հակաօրինական բազմաթիվ գործողությունների տեսքով:

Ադրբեջանի ռազմատենչ հայտարարություններին հետևեց «Օղակ» («Կոլցո») գործողությունը: Ապրիլի 30-ին ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին գործերը և Ադրբեջանի օմսնականները սկսեցին լայնածավալ գործողություններ: Այդ գործողության հիմնական նպատակն էր հայաթափել Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի, Շուշիի, Մարտակերտի, Հադրութի շրջանները: Փաստորեն 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներին սկսվեց Արցախյան ազատագրական պատերազմը, որը բաժանվում էր երեք փուլի:

1. 1991թ. ապրիլ-հունիս՝ «Օղակ» գործողությունը և հայկական մի շարք բնակավայրերի բռնագավթում ու բնակչության բռնի գաղթեցում,

2. 1992 թ. հունիս-1993 թ. հունվար՝ լայնածավալ ագրեսիայի հետևանքով Շահումյանի և Մարտակերտի շրջանների մեծ մասի գավթում,

4. 1993 թ. դեկտեմբեր-1994 թ.՝ հունվար ազատագրական լայնածավալ ռազմական գործողություններ ԼՂՀ սահմանների ողջ երկայնքով¹:

Արցախյան ազատագրական պատերազմում հայ ժողովուրդը կարողացավ տանել փայլուն հաղթանակներ՝ ի վերջո պատերազմը սանձազերծած Ադրբեջանին պարտադրելով կնքել հաշտության պայմանագիր:

1991-1994 թթ. արցախյան հիմնախնդրի շրջափուլի կարևոր իրողություններից էին 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (Արցախի Հանրապետություն) հռչակումը և 1992 թ. մայիսի 9-ին Շուշիի ազատագրումը, որոնք կոտրում էին Ադրբեջանի ռազմական ուժն ու կանխորոշում պատերազմի հետագա ելքը: Հայկական ուժերի հաղթարշավն ի վերջո պարտադրեց Ադրբեջանին 1994 թ. մայիսին ընդունել Ռուսաստանի միջնորդությունն ու ԼՂՀ և ՀՀ հետ կնքել զինադադար:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի առանձին դրվագներ ամբողջության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրել է Սենոր Հասրաթյանը²:

Ի մի բերելով Ս. Հասրաթյանի «Գոյամարտ (ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ակնարկ)» և «Ղարաբաղյան պատերազմ» աշխատությունները՝ պետք է նշել, որ այդ աշխատություններում ռազմական գործողությունները ներկայացված են ընդհանուր գծերով, իսկ խոշոր ռազմական գործողությունները համապատասխան վերլուծության չեն ենթարկվել: Որոշ խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից, իսկ բանակի կազմակերպման գործընթացը բացթողումներով է ներկայացված: Մասնավորապես հեղինակը չի նշում 1992 թ.

¹ Տե՛ս Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Ե., 2000, էջ 45:

² Հասրաթյան Ս., Գոյամարտ (ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ակնարկ), Ստեփանակերտ, 1998, նույնի՝ Ղարաբաղյան պատերազմ, Ե., 2001:

փետրվարի 24-ի ԼՂՀ ԳԽ որոշումն ինքնապաշտպանական ուժերի մասին և 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը ԻՊՈՒ-ն Պաշտպանության բանակի վերածելու մասին որոշումները: Հեղինակը չի տարանջատում ռազմական ու քաղաքական գործընթացները, նույնիսկ նշված չէ, թե երբ է սկսվել պատերազմը:

Սենոր Հասրաթյանի հաջորդ աշխատությունը¹ նվիրված է Կենտրոնական պաշտպանական շրջանին (ԿՊՇ) և նրա ստորաբաժանումներին:

1992 թ. օգոստոսի 29-ին ԼՂՀ ինքնապաշտպանության կոմիտեն որոշում ընդունեց «ԼՂՀ ինքնապաշտպանության ուժերի շինարարության կազմակերպման հաստիքային նոր կառուցվածքի անցնելու մասին», որով մեկնարկեց Պաշտպանության Բանակի ԿՊՇ կազմավորման գործընթացը:

Գրքում լուսաբանված է ԿՊՇ կազմավորման գործընթացը, որն ավարտվեց 1992 թ. սեպտեմբերին: Համակողմանիորեն ներկայացված են ԿՊՇ ստորաբաժանումների իրականացրած ռազմական գործողությունները, որոնք ընդգրկում էին հյուսիսային ուղղությունը (1993 թ. փետրվար)՝ Քարվաճառի, Մարտակերտի ազատագրումները: ԿՊՇ ստորաբաժանումների վարած մարտերը հասնում են մինչև 1994 թ. : Գիրքն ունի ԿՊՇ ենթակա ստորաբաժանումների մարտիկների անունների ցանկն ու նկարները: Այսպիսով՝ այս աշխատությունը կարևոր փաստեր է հաղորդում բանակաշինության և ռազմական գործողությունների մասին, որոնք իրականացվել են ԿՊՇ-ի հրամանատարության տակ:

Արցախյան ազատագրական պատերազմն ինչ-որ չափով լուսաբանված է նաև Սենոր Հասրաթյանի մյուս աշխատությունում²: Գրքում ներկայացված է գեներալ Քրիստափոր Իվանյանի կյանքն ու գործնելությունը: Հեղինակը գնահատում է Ք. Իվանյանի ներդրումը բանակաշինության գործընթացում՝ ներկայացնելով գեներալի քայլերն այդ ուղղությամբ: Այսպես՝ 1992 թ. սեպտեմբերին նրա ջանքերով է, որ Ստեփանակերտի մերձակա Այգեստան գյուղում տեղի ունեցավ հրետանավորների առաջին հավաքը, 1993 թ. ամռանը նա նախաձեռնեց բանակային հրետանային բրիգադի ստեղծման գործընթացը և այդպես շարունակ:

Այսպիսով՝ գիրքը, նվիրված լինելով գեներալ Ք. Իվանյանի կյանքին ու գործունեությանը, ընթերցողի առաջ նոր մանրամասներ է բացում ռազմական տարբեր գործողությունների և բանակաշինության խնդիրների մասին:

Ռազմական գործողությունների ու դրանց հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ձեռնարկումների մասին փաստական նյութ է պարունակում Վ. Հարությունյանի ժողովածուի 4-րդ³ և 5-րդ⁴ մասերը: Նրա տեղեկություններն ամբողջական չեն, կան որոշ տվյալներ պետականաշինության գործընթացից:

Ռազմական որոշ գործողությունների մասին տեղեկություններ կան Ռազմիկ Պետրոսյանի գրքում⁵, սակայն գրքում բացակայում են Մարտակերտի ուղղությամբ իրականացված մարտական գործողությունները: Ռազմական գործողությունների նկարագրությանն է նվիրված նաև Փ. Օհանջանյանի գիրքը⁶:

Մարտունու շրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունները և մարտական գործողությունները լուսաբանված են Ս. Քամայանի գրքում⁷, որտեղ խոսվում է նաև այդ շրջանում ստորաբաժանումների կազմակերպման ու մարտական ուղու մասին: Հեղինակի մեկ այլ գիրք⁸ նվիրված է ՀՀ Ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանի (Ավո) կյան-

¹ Հասրաթյան Ս., Մարտանցում (Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի մարտական ուղու պատմությունը), Ե., 2001:

² Հասրաթյան Ս., Գեներալ Իվանյան, Ե., 2004:

³ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе. Хроника, ч. 4, Ер., 1994.

⁴ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе. Хроника, ч. 5, Ер., 1995.

⁵ Պետրոսյան Ռ., Արցախի Պաշտպանության դիրքերում, Ե., 1997, գրքի լրամշակված տարբերակը-Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Ե., 2001:

⁶ Օհանջանյան Փ., Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմը, Ե., 2001:

⁷ Камалян С., Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994.

⁸ Քամայան Ս., Ավոն մեր աչքերով, Ե., 1994:

քին ու գործունեությանը, ըստ այդմ նաև լուսաբանված են որոշ ռազմական գործողություններ:

Քաղաքագետ Լևոն Մելիք-Շահնագարյանը ևս անդրադարձել է ռազմական գործողություններին¹: «Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ» աշխատության մեջ հեղինակն անդրադառնում է ռազմական գործողություններին 1991 թ. ապրիլից սկսած: Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա շարադրում է հայերի ջարդերը (1992 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Մարաղայի ջարդերը), որոնց նկարագրությունն ուղեկցվում է ականատեսների վկայությունների արձանագրումով, ինչպես նաև սպանվածների անունների թվարկումով²: Թեև գիրքը նվիրված է ադրբեջանական հանցագործություններին, սակայն այն հանցագործությունների լուսաբանման ֆոնի ներքո բացահայտում է որոշ ռազմական գործողությունների մանրամասներ:

«Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорного Карабахской Республики, факты и комментарии» գրքում վերլուծվում են հայության ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու Ադրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու մեթոդները: Լ. Մելիք-Շահնագարյանի ուշադրությունից դուրս են մնացել Գետաշենի և Մարտունաշենի ու մնացած բնակավայրերի տեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ինչի արդյունքում հեղինակն Արցախյան ազատագրական պատերազմի սկիզբ է համարում 1991 թ. սեպտեմբերի

2-ը: Սակայն իրականում ԼՂՀ անկախության հռչակումն Ադրբեջանի ագրեսիային դիմագրավելու կարևոր ձեռնարկումներից էր:

Կարևոր է նաև Ա. Արշակյանի աշխատությունը³, որը շարադրված է արխիվային փաստաթղթերի, մամուլի, նորահայտ փաստաթղթերի հենքի վրա և լուսաբանում է Արցախի ազատագրական պատերազմի նախադրյալները, այդ պայքարի շուրջ ուժերի համախմբումը Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում, ինչպես նաև պատերազմի առաջին շրջանում հայկական կողմի հաղթանակները:

1991թ. ապրիլին սկսված «Կոլցո» («Օղակ») գործողության ժամանակ Հաղրութի շրջանի գյուղերի հայաթափման ողբերգական իրադարձություններին է նվիրված ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ Արթուր Մկրտչյանի աշխատությունը⁴:

Ա. Մկրտչյանն իր աշխատության սկզբում կատարում է երկու հարցադրում, որոնց շուրջ էլ շարադրված է աշխատությունը.

1. սպասելի՞ էին արդյոք այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցան շրջանում,

2. հնարավո՞ր էր դրանք կանխել, թե՞ ոչ⁵:

Հեղինակը հենց սկզբից պատասխանում է այս հարցադրումներին՝ նշելով, որ քաղաքական առումով ու տեսականորեն սպասելի էին նման գործողություններ, իսկ կանխելուն խանգարեցին ոչ ստույգ տեղեկությունները, հիասթափությունն ու խուճապը:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է 1991 թ. ապրիլի 28-ից Հաղրութի շրջանում սկսված «Կոլցո» գործողության ընթացքը, հայերի բռնազաղթը և հայկական կողմի ձեռնարկած քայլերը՝ հայկական գյուղերի թալանը կանխելու համար: Այսպիսով՝ Ա. Մկրտչյանը, այդ ամենը ներկայացնելով, փորձում է վերհանել ողբերգության իրական պատճառները:

«Կոլցո» գործողության լուսաբանման է նվիրված նաև Նվարդ Սողոմոնյանի աշխատությունը⁶: Հեղինակը փաստագրում է մի շարք իրադարձություններ՝ բացահայտելով նոր մանրամասներ: Ն. Սողոմոնյանը փաստական հենքի վրա ցույց է տալիս

¹ Մելիք-Շահնագարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Ե., 1988, նույնի՝ Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорного-Карабахской республики, факты и комментарии, Ер., 1992.

² Մելիք-Շահնագարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 99-101:

³ Արշակյան Ա., Արցախյան գոյամարտ, Ե., 1991:

⁴ Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հաղրութում, Ե., 1992:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

⁶ Սողոմոնյան Ն., Կոլցո, I, II, III մասեր, Ստեփանակերտ, 1994-2000:

Գետաշենում ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործընթացը¹: Հեղինակը բացահայտում է նաև կենտրոնական իշխանությունների անվերապահ աջակցությունը «Կոլցո» գործողությանը²: Այսպիսով՝ Ս. Սողոմոնյանի փաստագրությունը կարևոր է՝ այդ գործողության վերաբերյալ նոր փաստեր ի հայտ բերելու և ադրբեջանական ու կենտրոնական իշխանությունների դեմքը բացահայտելու համար:

Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններին է նվիրված Ա. Պետրոսյանի «Մեծն Շահին» աշխատությունը³: Աշխատությունում ներկայացված է Շահումյանի ինքնապաշտպանության մեջ մեծ ներդրում ունեցած Շահեն Մեղրյանի կյանքը: Հեղինակն իր շարադրանքում օգտագործել է Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության վերաբերյալ պարբերական մամուլում տպագրված նյութերը, ականատեսների հուշերը և առանձին ուսումնասիրություններ:

Ա. Պետրոսյանը ներկայացնում է Գյուլիստանի մելիքության և Մեղրյանների գերդաստանի պատմությունը, Շահումյանի ազատագրական պայքարի ծավալումը: Այստեղ տեղեկություններ կան նաև 1990-1991 թթ. ռազմական գործողությունների մասին:

Հեղինակը ցույց է տալիս 1992 թ. Շուշիի և Լաչինի ազատագրությունից հետո սկսված ադրբեջանական լայնածավալ հարձակաման մանրամասները: Չնայած ուժերի անհավասար լինելուն՝ Շահումյանի ինքնապաշտպանության ուժերը կարողացան կազմակերպել համառ դիմադրություն:

Ի մի բերելով Շահումյանի անկման պատճառները՝ հեղինակը հանգում է հետևյալին.

1. Շահումյանի անկման պատճառներից առաջինը՝ Հայաստանում առկա ներքաղաքական հակասություններն են,

2. Շահումյանն Արցախից դուրս դիտելու հատվածական մտածելակերպը,

3. արտաքին ուժերի խարդավանքները:

Զխորանալով այս պատճառների մեկնաբանման մեջ՝ հարկ ենք համարում նշել, որ Շահումյանի անկման պատճառները դեռևս ուսումնասիրման կարիք ունեն, քանզի առ այսօր շարունակվում են տարաբնույթ կարծիքներ հնչել:

Աշխատության երրորդ մասում հեղինակը ներկայացնում է Շահեն Մեղրյանի գլխավորությամբ կազմակերպված հայդուկային կռվի պատմությունը, Շահեն Մեղրյանի մահը: Վերջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է ընկերների կարծիքը Շահեն Մեղրյանի մասին:

Արցախյան պատերազմի վերաբերյալ իր հուշերն է հրատարակել նախկին Խորհրդային սպա Ղնեպրիկ Բաղդասարյանը⁴: Հեղինակը ներկայացնում է Արցախյան պատերազմի հետ կապված հուշեր, սակայն կան վերլուծություններ, որոնց հետ համաձայնվել չի կարելի: Այսպես՝ խոսելով Շուշիի ազատագրման մասին՝ հեղինակը նշում է, որ ազատագրվել է հեշտությամբ և առանց դիմակայության⁵: Այս աշխատությունն ընդգրկում է 1988-1992 թթ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնց անմիջական մասնակիցն է եղել ինքը: Հեղինակը հաճախ ռազմական ընդհանրացումներում արտահայտում է իր սեփական կարծիքը՝ որոշ տեղերում գերազնահատելով իր տեղը: Այնուամենայնիվ գիրքը կարևոր աղբյուր է (որպես՝ հուշագրություն) ուսումնասիրողների համար:

Ռազմաբժշկական ծառայության ստեղծմանն ու պատերազմում բուժաշխատողների գործունեությանն է նվիրված Վ. Մարությանի գիրքը⁶: Հեղինակն ականատեսի աչքերով է նկարագրում բանակի կազմավորումը և պատերազմի առանձին դրվագները: Հետաքրքիր են հատկապես Շուշիի ազատագրման վերաբերյալ հեղի-

¹ Տե՛ս Սողոմոնյան Ն., Կոլցո, I մաս, Ստեփանակերտ, 1994, էջ 8:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27-28:

³ Պետրոսյան Ա., Մեծն Շահին, Ե., 2011:

⁴ Բաղդասարյան Ղ., Դիմակայություն (հուշագրություններ), Ե., 1998:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110, 114, 119 և այլն:

⁶ Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ер., 1996.

նակի վկայությունները, երբ Արկաղի Տեր-Թադևոսյանի հրամանով Սղնախ գյուղում ստեղծվեց դաշտային հոսպիտալ¹:

Բժիշկ և լրագրող Արցախ Բունիաթյանի գիրքն² ընդգրկում է Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները 1992թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Մարտակերտի ռազմաճակատին է նվիրված Ս. Մարգարյանի աշխատությունը³, որտեղ ներկայացված են Մարտակերտի ռազմական ճակատում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, Արցախյան պատերազմի մասնակիցների հուշերը:

Արծակագիր Կ. Դանիելյանի գրքում⁴ մանրամասն նկարագրված է Արցախյան ազատագրական պատերազմը: Առավել մանրամասն են նկարագրված Ասկերանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի մղած մարտական գործողությունները:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հ. Աբրահամյանի աշխատություններում: Հ. Աբրահամյանի «Մարտնչող Արցախը (1917-2000), գիրք Գ (1985-2000)» աշխատության⁵ երրորդ գլխում նկարագրված են հաջորդ 1991 թ.-ի սեպտեմբերից մինչև 1992 թ.-ի մայիս տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները, երբ Արցախի տարածքում բուն դրած ավելի քան 40 թուրքազերական բնակավայրեր, ներառյալ՝ Շուշի քաղաքը, ազատագրվեցին և վերադարձվեցին տերերին՝ արցախահայությանը: Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում են ԼՂՀ կայացման գործընթացը և դրան առնչվող մի շարք հարցեր: Արցախահայությունը, դիմագրավելով հակառակորդի նոր ճնշումներին, միևնույն ժամանակ հավաքագրում է իր ուժերը և ստեղծում ազգային բանակ, որի մասին խոսվում է հանգամանորեն:

Ընթացող պատերազմական գործողություններին զուգահեռ տեղի ունեցած ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին և ընտրությունների վերլուծությանն է նվիրված Ս. Օհանջանյանի գիրքը⁶: Առանձին ռազմական գործողությունների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Շ. Մկրտչյանը⁷:

Խնդրո առարկայի վերաբերյալ կարևոր ուսումնասիրություն է նաև Տարոն Հակոբյանի գիրքը⁸: Ներածության մեջ հեղինակը նշում է իր առջև դրված խնդիրները: Հեղինակը, ըստ փուլերի, վերլուծում է ԼՂՀ անկախության հռչակումը և անկախության կայացման գործընթացը: Հեղինակին հաջողվել է ցույց տալ նաև բանակաշինության գործընթացը:

Առաջին գլխում հեղինակը վերլուծում է ԼՂՀ անկախության հռչակման նախադրյալները, կանոնավոր բանակի ստեղծման գործընթացը, Շուշիի ազատագրումը (չխորանալով ռազմական գործողության մանրամասների մեջ), ինչպես նաև 1992 թ. ամռանը հանրապետության համար ստեղծված դժվարին ժամանակաշրջանը (Շահումյանի անկում-Դ.Ջ.):

Երկրորդ գլխում՝ «Ռազմաքաղաքական կացությունը և պետական շինարարության հետագա ընթացքը ԼՂՀ-ում (1992 թ. օգոստոս-1994 թ. մայիս)» հեղինակն անդրադառնում է 1992 թ. հետո ԼՂՀ իշխանությունների քայլերին՝ Արցախի դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ, ինչպես նաև Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծմանն ու գործունեությանը, ՀՀ և ԼՂՀ միջև ռազմաքաղաքական համագործակցությանը և այլն:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34-42:

² Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր, Մարտակերտ, Վատերազրություն, Գիրք I, Ե., 2000:

³ Մարգարյան Ս., Մարտակերտ չհայտարարված պատերազմի կիզամետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

⁴ Դանիելյան Կ., Արցախը չսանձած նժույգ, Ե., 2001:

⁵ Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը (1917-2000), գիրք Գ (1985-2000), Ստեփանակերտ, 2007:

⁶ Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն և ընտրությունները (1991-1998թթ.), Ստեփանակերտ, 1998:

⁷ Մկրտչյան Շ., Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996:

⁸ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994թթ.), Ե., 2011:

Այսպիսով՝ Տ. Հակոբյանին հաջողվել է համակողմանիորեն ուսումնասիրել ԼՂՀ պետականաշինության գործընթացը:

Ուշագրավ է Հովիկ Վարդումյանի աշխատանքը¹, որն, ըստ երևույթին, գրվել է Շուշիի ռազմական գործողության դեկավար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի խորհրդատվությամբ: Չլինելով մասնագետ՝ նա գիտական բարեխղճությամբ ընդհանրացրել է նախորդ հեղինակների աշխատանքներն ու տեսակետները, չի խուսափել օգտագործած գրականությունն ու սկբնաղբյուրները նշելուց: Շուշիի ազատագրման մասին տեղեկություններ կան նաև Հ. Բալյանի աշխատությունում²:

Արժեքավոր ուսումնասիրություն է Սիեր Հարությունյանի աշխատությունը³: Հեղինակը, օգտվելով մամուլից, ստեղծված ուսումնասիրություններից և արխիվային փաստաթղթերից, վերլուծում է Արցախյան ազատագրական պայքարի սկզբի իրադարձություններն ու պատերազմի հաղթական գագաթնակետը՝ Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությունը: Գիրքը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջին բաժնում («Ռազմաքաղաքական իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում Շուշիի ազատագրման նախօրեին») ներկայացված են Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձությունները 1991 թ. ապրիլից («Օղակ» գործողություն) մինչև 1992 թ. մայիս: Հեղինակը կարողացել է տալ նաև Արցախյան ազատագրական պատերազմի պատմության պարբերացումը՝ բաժանելով երեք փուլի⁴ և քաղաքական դեպքերը տարանջատել ռազմական դեպքերից: Հեղինակի ուշադրության կենտրոնում է գտնվում նաև ինքնապաշտպանական ջոկատների ստեղծման ընթացքը: Հեղինակը կարևոր տեղ է հատկացնում ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորման գործընթացին (ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը համապատասխան որոշումն ընդունել է 1992թ. փետրվարի 24-ին):

Երկրորդ բաժնում («Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության նախապատրաստումը, ընթացքը և արդյունքները») արդեն ներկայացվում է Շուշիի ազատագրումը: Հեղինակը կարողանում է դեպքերի վերլուծությամբ ներկայացնել Շուշիի ազատագրման պահի հասունացումը. «Իր գագաթնակետին հասած ռազմաքաղաքական իրադրությունը սպառնում էր դուրս գալ վերահսկողությունից և զարգանալ արցախահայության համար վտանգավոր ձևով, եթե, իհարկե ժամանակին չվնասագերծվեին Շուշիի և Ստեփանակերտի հարակից գյուղերի կրակակետերը»⁵:

Մ. Հարությունյանը վերլուծում է նաև Շուշիի ազատագրման տնտեսական և ռազմական անհրաժեշտության գործոնները, իսկ երրորդ գլխում՝ ռազմագործողության նախապատրաստական աշխատանքների գործընթացը, որտեղ նշում է, որ Շուշիի ազատագրման դիվանագիտական նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել են դեռևս 1992 թ. փետրվարից: Լրատվաքարոզչական դաշտում հեղինակը բարձր է գնահատում հայկական լրատվամիջոցների աշխատանքը: Յուրաքանչյուր մեծ ռազմական գործողություն, ինչպիսին էր Շուշիի ազատագրումը, պահանջում էր հատկապես ռազմական նախապատրաստական աշխատանքներ: Հեղինակին հաջողվել է ցույց տալ ինչպես թշնամու ուժերի դասավորվածությունը, այնպես էլ հայկական կողմի քայլերը՝ ըստ «Շուշիի ազատագրման մարտական հրաման»-ի⁶:

Չորրորդ գլխում հեղինակն արդեն ներկայացնում է Շուշիի ազատագրման բուն ռազմագործողությունը՝ տալով ռազմագործողության բոլոր մանրամասները: Խորը քննության են ենթարկված Շուշիի ազատագրման չորս ուղղությունների («26»-ի (Հյուսիսային), Շոշի (Արևելյան), Լաչինի (Հարավային), Ջանհասան-Քյոսալարի (Հյուսիս-Արևմտյան)) գործողությունները: Հեղինակը ռազմագործողությունը բաժանել է երկու փուլերի⁷:

¹ Վարդումյան Հ., Շուշիի ազատագրումը, Ե., 2007:

² Бальян Г., Нагорный Карабах, Ер., 1994.

³ Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Ե., 2000:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

⁵ Հարությունյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 78:

⁶ Նույն տեղում, էջ 92-93:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

Վերջին գլուխներում (հինգերորդ և վեցերորդ) հեղինակն արդեն խոսում է Շուշիի ազատագրման պատմական նշանակության մասին՝ մատնանշելով նաև համաշխարհային նշանակությունը, ինչպես նաև Լաչինի ազատագրման և Հայաստանի հետ կապի վերականգման ու կենսական ճանապարհի բացման գործընթացը:

Այսպիսով՝ Մ. Հարությունյանի աշխատությունը կարևոր ուսումնասիրություն է՝ նվիրված Արցախյան պատերազմի սկզբի իրադարձություններին, Շուշիի ազատագրման ռազմագործողությանը:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի պատմության ուսումնասիրության առումով կարևոր են նաև հուշամատյանները, Արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններն ու գրքույկները¹, որոնց մեջ կարևոր տեղեկություններ կան պատերազմական գործողությունների մասին:

Խոջալուի դեպքերի լուսաբանմանն ու ադրբեջանական քարոզչամեքենայի մերկացմանն են ուղղված Հայկ Դեմոյանի աշխատությունները²:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի թեմայով պաշտպանվել են նաև թեկնածուական³ և դոկտորական ատենախոսություններ:

Հայտնի է Սիեր Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին 1991-1994 թթ.» թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիրը⁴, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է աշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը՝ բաժանելով չորս փուլերի և ընդգրկելով 1988-1994 թթ.:

Հայտնի է Կիմ Ղահրամանյանի («Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)») պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսությունը⁵: Հեղինակն այստեղ վերլուծում է Հյուսիսային Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը՝ ցույց տալով, որ ադրբեջանական ագրեսիան սկսվել է դեռևս Սուվաշիից առաջ: Լուսաբանված են նաև Գետաշենի ենթաշրջանի, Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանական մարտերը («Օղակ» գործողության ժամանակ):

Տիգրան Բալայանի ատենախոսությունը⁶ նվիրված է ռազմագործողություններին՝ ընթացող բանակցություններին:

Իր ծավալով ու բովանդակությամբ առ այսօր չգերազանցված հրատարակություն է միահատոր հանրագիտարանը⁷, որը սակայն զերծ չէ որոշ թերություններից: Հանրագիտարանում գոյամարտի մասնակիցների կենսագրականների հետ միասին ներկայացված են նաև Արցախյան ազատագրական պատերազմի ռազմագործողությունների նկարագիրը, շարժմանը մասնակից բժիշկների, արվեստագետների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունն Արցախյան շարժմանը: Սակայն հանրագիտարանում բացակայում են մարդկանց գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրությունը, զինադադարի լուսաբանումը, բացակայում են շատ մարդկանց անուններ, իսկ եղած անունների կենսագրականների ծավալների մեջ կան անհավասարություններ:

¹ Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր, Ե., 1999, Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Ե., 1993, Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիները, Ե., 2000, Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է ողջեր և նահատակներ, Ե., 1998, Նանագուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տեմչում, գիրք Ա, Ե., 1992, գիրք Բ և Գ, Ե., 1993, Եսայան Է., Բոյլ նահատակաց, Ե., 1996, Մուսայեյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Ե., 1996, Նանագուլյան Ս., Շահեն, Ե., 1993, Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր. Փաստագեղարվեստական, Ե., 2004, Գևորգյան Հ., Պետոն, Ե., 1994 և այլն:

² Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ер., 2003, Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ер., 2003, Demoyan H., Meliq-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOSSIER, Yerevan, 2004, ... prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004.

³ Արշակյան Ա., նշվ. աշխ.:

⁴ Հարությունյան Մ., Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին 1991-1994 թթ., թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2003:

⁵ Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն), պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Ե., 2000:

⁶ Բալայան Տ., Ղարաբաղյան հիմնահարցերը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Ե., 2002:

⁷ «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994 թթ.», գլխավոր խմբ.՝ Հ. Այվազյան, Ե., 2004:

Արցախյան ազատագրական պատերազմի վերաբերյալ տեղեկություններ կան նաև Բ. Ուլուբաբյանի¹, Վ. Բալայանի², Ալ. Մանասյանի ու Ա. Ղևոնդյանի³ աշխատություններում:

Այսպիսով՝ ի մի բերելով Արցախյան ազատագրական պատերազմի պատմության ուսումնասիրվածությունը՝ կարող ենք նշել.

1. Արցախյան ազատագրական պատերազմի պատմությունը միշտ եղել է ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Ի տարբերություն Արցախյան շարժման արդի փուլի մնացած շրջափուլերի, այս շրջափուլի ուսումնասիրվածությունն ավելի «բարվոք վիճակում է»:

2. Պատերազմի վերաբերյալ ստեղծվել են տարբեր բնույթի գործեր՝ ուսումնասիրություններ, հուշագրություններ, գրքույկներ, հուշամատյաններ:

3. Արցախահայության հերոսական պայքարի նախադրյալների, դեպի անկախություն տանող ճանապարհի, Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված պատերազմում տարած հաղթանակների շատ հարցեր դեռևս ինչպես հարկն է չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Անհրաժեշտ է վերլուծել նաև հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը:

Давид Джулхакян, Карине Асатрян, Арцахская война 1991-1994 гг и ее оценивание в армянской историографии,- Об арцахской освободительной войне создано ряд трудов. В этих трудах проанализированы различные аспекты заданного вопроса. Роль и значение выигранной войны и военные действия подвешаются обсуждению.

Изучение в основной происходило создано по свежим следам событий и есть необходимость нового и повторного оценивания.

Ключевые слова - Необъявленная война, историография, "Кольцо", освободительная война, карабахская проблема.

Davit Julkhakyan, Karine Asatryan, Artsakh war of 1991-1994 and its evaluation by the Armenian historiography,- About Artsakh liberation war are created a number of works. In these works various aspects of the mentioned question are analysed. The role and meaning of the won war and military operations are subject to discussion.

Studyies mostly have been carried out by the fresh tracks of the events and there is a need for new evaluation.

Key words - Undeclared war, historiography, "Ring", the liberation war, the Karabakh problem.

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, Ե., 1994, նույնի՝ Արցախյան գոյամարտի տարեգրություն, Ե., 1997, նույնի՝ Արցախի պատմությունը. Սկզբից մինչև մեր օրերը, Ե., 1994:

² Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Ե., 2002:

³ Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպես է դա եղել..., Ե., 2011: